Ostane še eno vprašanje. Bratko pravi: »Trudil sem se, da bi etična pojmovanja, ki so bila odločilna za Stojana, soočil z nekaterimi drugimi pojmovanji v sodobni literaturi v svetu.« Tako navaja, kako je Štefan pred kratkim »bral neko francosko knjigo«, v kateri glavnega junaka zapeče vest in mu pravi: »Morilec si!« Po mojem za nas vse to, ponekod »moderno« razglabljanje nima pomena, ker smo odločno bolj tradicionalistični in menda tudi bolj naravni. Za nas naši pogumni likvidatorji niso bili nič bolj »krivi«, nič bolj »morilci« kakor legendarna Harmodios in Aristogeiton, kakor Sofija Perovskaja ali Gavrilo Princip. Če bi že kdo hotel obdelovati te stvari na bolj individualistični osnovi, bi jih morali po mojem mnenju primakniti bliže fin de siècu, mogoče celo Oscarju Wildu. V neštetih primerih ni bilo prav nič škoda žrtev atentatov, tudi če so mogoče zapustile žalujočo vdovo, ne človeško ne zgodovinsko ni bilo treba žalovati za neštetimi čisto navadnimi biriči, za carji in za drugimi potentati. V *vsakem* primeru pa je bilo škoda atentatorja samega, bilo je škoda tiste idealne podobe človeka, ki jo je moral ta pri vsem idealizmu najprej ubiti v sebi, da je mogel — čeprav še tako upravičeno — ubiti nekoga drugega. Škoda je bilo njegove lastne duševnosti, katere del je moral žrtvovati. In če ni bil prav močan duh in močan značaj, je mogoče vse življenje trpel zaradi svojega pravičnega dejanja. Tak človek je žrtvoval sebe, preden je žrtoval druge. Žrtev je vzel nase kot del zasluženja in je tudi zato vreden slave, s katero obdajamo njegov spomin. Vse to nikakor ni novo. Ta vprašanja sta načela n. pr. že Georg Büchner in Edgar Poe, še preden so bile tiskane Prešernove poezije. Vse to pa ne spremeni prav nič našega (in klasičnega, grško-rimskega) prepričanja, ki se zelo lepo sklada z Leninovim stališčem, kakršno opisuje Gorki. O vsem tem pa bi bilo treba v proznem delu spregovoriti s polno odgovornostjo, vse to bi bilo treba *izoblikovati*, ne pa samo nakazati, prepojiti bi bilo treba s »katarzo« delo *v celoti*, saj mora to delo nujno, kadar gre za zgodovinsko temo, odsevati v sugestivni izpovedi veličino same zgodovine.

Branko Rudolf

ZAPISKI

KULTURNE USTANOVE V SODOBNEM TRSTU

S takim podnaslovom je izšla pod pokroviteljstvom tržaške univerze posebna številka tržaške politične in kulturne revije »Umana«, katere duša je Aurelia Gruber-Benco. Posvečena je medtem nenadoma umrlemu rektorju Rodolfu Ambrosiniju. Zunanji povod za izdajo je bila podelitev zlate kolajne tržaški občini za njene zasluge na področju šolstva, kulture in umetnosti. Pravi razlog pa je druge narave. Za izdajo tega pregleda kulturnih ustanov na Tržaškem se je uredništvo odločilo že prej. Njegov namen je bil prikazati vzpon kulturnega razvoja v Trstu v zadnjih sto letih in hkrati opozoriti na težave, ki so vanje zadnji čas zašle vse važnejše kulturne ustanove in ki naj bi bile po mnenju in še bolj po želji uredništva samo prehodne.

O »Umani« smo že pisali v našem časopisu. Prvič smo govorili o njej in njeni glavni urednici Aurelii Gruber-Bencovi v III. letniku (str. 857—859), ko

smo prikazali razne tržaške italijanske revije. V V. letniku (str. 1052—1056) pa smo poročali o dvojni številki »Umane«, posvečeni Jugoslaviji. Tokrat hočemo seznaniti bralce s pravkar izišlo posebno številko, ki je po svoji osnovi, svojem namenu in izredno bogati vsebini nekaj nenavadnega, da, skoro bi rekli, nekaj edinstvenega v italijanski publicistiki, in ki zasluži največjo pozornost tudi z naše strani.

Že sam formalni opis te posebne številke nam veliko pove. Publikacija zajame kar osem prvih letošnjih številk »Umane« in obsega 202 strani četrtnega formata. V njej je sintetično obdelanih 2439 gesel.

Vsebina je razdeljena v dva dela. V prvem, splošnem delu so članki, v drugem pa so specialni podatki.

Polovica člankov je posvečenih šolstvu. Po splošnem prikazu šolske dejavnosti v zadnjem stoletju sledi dolga vrsta referatov o klasični, učiteljski, tehniški, trgovski, navtični, industrijski in umetniški izobrazbi in pa o raznih strokovnih tečajih in ustanovah, ki so jih vzdrževale. Aurelia Gruber-Benco prikazuje osnovno šolstvo, otroške vrtce in pošolske zaposlovalnice (rikreatorije) in podaja izčrpno kronološko sliko o razvoju javnega šolstva na Tržaškem. Njen je tudi prikaz dnevnega in periodičnega tiska.

Razen tega obsega prvi del članke o raznih bibliotekah, o državnem arhivu, o muzejih, o glasbenem življenju in o gledališču. Sledijo še prikazi raznih znanstvenih, umetniških in prosvetnih ustanov.

O osnovah in smernicah italijanskega kulturnega življenja na Tržaškem razpravlja član uredniškega odbora Giulio Cervani, z življenjem in kulturo manjšin pa nas seznanja Romeo Colognati, ki je tudi član redakcijskega odbora.

Drugi del prinaša zelo izčrpne in dragocene statistične podatke o univerzi in drugih višjih učnih zavodih, o srednjih in osnovih šolah, otroških vrtcih in raznih šolskih ustanovah, o glasbenih in igralskih šolah, o knjižnicah in arhivih, o muzejih, o znanstvenih društvih in krožkih, o gledališčih in drugih dvoranah, o umetnostnih razstavah ipd. in pa o dnevnem in periodičnem tisku.

V tem specialnem delu, a tudi v marsikaterem članku splošnega dela se omenjajo tudi slovenske ustanove. To velja še posebno glede šolstva in glede periodičnega tiska. Iz podatkov, ki jih navaja posebna številka »Umane«, si lahko ustvarimo prav dobro sliko o slovenskem šolstvu na Tržaškem od prvih začetkov do danes. Po primerjavi z raznimi našimi publikacijami, zlasti s članki o slovenskih ljudskih šolah v tržaški okolici, ki jih je objavil Ferdo Kleinmayr v zborniku »Luč« (III. in V.) z zadovoljstvom ugotavljamo, da so podatki točni in verni in da tu pa tam celo izpolnjujejo vrzeli, ki so ostale v Kleinmayrjevem prikazu.

Tako izvemo, da je obstajala prva slovenska osnovna šola na Tržaškem že pred sto šestdesetimi leti, in sicer na Opčinah. Bila je to, kakor vse druge slovenske šole do leta 1868, trivialka ali farna šola. Formalno je bila nemška, dejansko pa slovenska.

Še starejša pa je srbska šola pravoslavne cerkvene občine v Trstu. Ustanovljena je bila že leta 1787. Ta šola je nemoteno lahko delovala tudi po Gentilejevi šolski reformi, s katero so se ukinile vse neitalijanske šole v Italiji, kajti zanjo so veljali posebni mednarodni dogovori med Italijo in Jugoslavijo.

Z letom 1868 preidejo slovenske okoliške šole pod tržaški magistrat in se na njih uvede italijanščina kot učni predmet. Proti novi šolski ureditvi je

nastopil škofijski ordinariat, ker so se šole tako odtegnile duhovništvu. Ob tej priliki pa je »prišlo tudi do prvega spopada med Italijani in Slovenci, ki so tedaj prvič nastopili kot organizirana enota«.

Šestnajst let pozneje (1884) zahtevajo Slovenci prvikrat ustanovitev občinskih osnovnih šol s slovenskim učnim jezikom v samem mestu. Ker so vse vloge ostale brezuspešne, odpre leta 1888 malo prej ustanovljena Cirilmetodova družba prvi razred slovenske zasebne šole pri Sv. Jakobu.

»Umana« navaja statistične podatke, ki kažejo, kako se je razvilo slovensko osnovno šolstvo do prve svetovne vojne. Pri tem upošteva občinske in družbene šole, razen tega pa navaja tudi število slovenskih otrok na nemških osnovnih šolah; podobnih podatkov za italijanske šole ni, ker tam niso zbirali podatkov o narodnosti. Podatkov o slovenskih srednjih šolah ni, ker teh sploh ni bilo, izvzemši zasebno slovensko trgovsko šolo, ki jo omenja tudi »Umana«.

Po italijanski okupaciji so morale, kakor pravilno piše »Umana«, prenehati zasebne slovenske šole (s posebnim dovoljenjem se je pozneje odprla ena zasebna slovenska osnovna šola pri Sv. Jakobu). Leta 1922/23 je bilo zadnje redno šolsko leto za slovenske osnovne šole, kajti z Gentilejevo reformo z dne 1. oktobra 1923 so bile te šole obsojene na postopno poitalijančevanje. Napačna pa je trditev »Umane«, da je predhodno bila slovenščina obvezen predmet za slovenske otroke. Ne, starši slovenskih otrok so morali za tak pouk vložiti posebno prošnjo (kaj je to pomenilo v tistih letih, leži na dlani!); pri tem pouku pa se ni smelo ne brati ne pisati, temveč le govoriti in morda še risati. Z dodatnim dekretom z dne 22. novembra 1923 pa je bil tudi ta fiktivni pouk slovenščine odpravljen. Škoda, da je tiskarski škrat tako hudo zmešal podatke za šolsko leto 1922/23, da si ne moremo ustvariti slike o stanju neposredno pred Gentilejevo reformo.

O sedanjem stanju slovenskega šolstva v Trstu in na vsem Tržaškem ozemlju navaja »Umana« nadrobne podatke. Slovenci imajo danes na Tržaškem ozemlju 24 otroških vrtcev (od teh 13 v tržaški občini), 37 osnovnih šol (od teh 15 v tržaški občini, 8 v samem mestu), razen tega pa še višjo realno gimnazijo s klasičnim oddelkom, učiteljišče, trgovsko akademijo, nižjo srednjo šolo, eno trgovsko in eno obrtno strokovno šolo in pa dva trgovska in tri obrtne dvoletne tečaje. Vse te šole je odprla zavezniška vojaška uprava in njih obstoj je sedaj zajamčen z memorandumom o londonskem sporazumu iz leta 1954. Vse te šole so razen otroških vrtcev državne.

Žal pa nam »Umana« ne more poročati, da bi se slovenščina poučevala tudi na univerzi. In vendar je, kakor omenja tudi »Umana«, že 18. oktobra 1848 Slovenec Blazir v tržaškem dnevniku »Osservatore triestino«, ko je podpiral predlog za ustanovitev juridične fakultete za Primorje v Trstu, zahteval, naj se z ozirom na Slovence na tej fakulteti predava tudi v slovenščini. O tem predlogu se je razpravljalo tudi v začasni komisiji, ki je tedaj upravljala tržaško občino.

Dokaj popoln je tudi pregled slovenskega periodičnega tiska v Trstu. V glavnem je sestavljen na osnovi materiala, ki ga je zbral Cesare Pagnini v »Archeografo Triestino« (IV. serija, zvezki VIII do XIX). Celotni seznam obsega 1109 periodičnih publikacij, od teh je 114 slovenskih in 2 hrvatski. Po kategoriji so bili med slovenskimi časopisi: 3 uradni, 40 politično informativnih, 4 gospodarski, 30 splošno kulturnih, 12 humorističnih, 7 mladinskih in vzgojnih, 2 nabožna, 10 strokovnih, 2 športna in 3 ženski.

Seznam navaja tudi razne slovenske ilegalne publikacije. Ustrezni podatki so povzeti iz obtožnic za prvi in drugi proces pred posebnim tribunalom za zaščito države v Trstu leta 1930 in 1941.

Manj zadovoljiv je pregled društev in krožkov. Pri tem ne gro samo za neenakomerno prikazovanje, temveč za večje pomanjkljivosti. Tako pogrešamo v seznamu politično društvo »Edinost« in »Slavjansko čitalnico«, ki se sicer omenjata v člankih, dalje »Narodno delavsko organizacijo« in »Višji kulturni svet«, ki je nastal ob koncu svetovne vojne in ki se omenja samo kot izdajatelj »Njive«. Največ vrzeli pa je v pregledu za prva leta po prvi svetovni vojni: tu pogrešamo celo vrsto osrednjih društev in zvez, tako društvo »Prosveta«, ki je bilo osrednja prosvetna organizacija v Trstu in pri kateri je bilo včlanjenih več kot sto društev, dalje »Športno udruženje«, »Zveza telovadnih društev«, »Žensko udruženje« idr.

O umetniškem življenju tržaških Slovencev pa je malo ali skoro nič podatkov. Tako ne izvemo prav nič o upodabljajočih umetnikih (omenja se samo kipar Rendić in še ta brez navedbe narodnosti), nekaj podatkov je o Glasbeni Matici in pevskih društvih, prav nobene vesti pa o raznih slovenskih koncertih, *ki so bili nedvomno na enaki višini kakor razni italijanski in nemški koncerti*, ki so omenjeni. Nekaj več beremo o slovenskem gledališču, zlasti za čas po letu 1945. Aurelia Gruber-Bencova je polna hvale o tem gledališču, češ da je »njegovo socialno kulturno delovanje resnično pomembno«.

Pripominja še, da je z memorandumom o londonskem sporazumu predvidena gradnja novega modernega poslopja za slovensko gledališče v Trstu. Gotovo je Gruberjeva dobronamerno uporabila to priliko, zato da izrazi željo, »naj se tam, kjer se stikajo narodi, dá tudi stalnemu italijanskemu dramskemu gledališču primeren sedež«. To je še bolj opravičljivo, ker je Gruberjeva glavna pobudnica za ustanovitev italijanskega stalnega gledališča v Trstu. Vendar bi bilo umestno, če bi bila omenila, da se hoče z gradnjo slovenskega gledališča vsaj delno popraviti škoda, ki so jo utrpeli Slovenci s požigom Narodnega doma v Trstu, kjer je bila tudi gledališka dvorana, katere »Umana« pri naštevanju gledališč sploh ne omenja, in če bi upoštevala, da so Italijanom na razpolago občinsko gledališče Verdi in razne druge dvorane, medtem ko smejo Slovenci v prav redkih primerih uporabljati samo dvorano Avditorija.

V pregledu knjižnic se navaja tudi Slovenska narodna in študijska knjižnica, ki je bila ustanovljena leta 1946 in ki ima 25.000 zvezkov, in pa Ljudska knjižnica, ki se je leta 1954 od nje oddvojila in razpolaga s 4500 zvezki. Podatki o predvojnih slovenskih knjižnicah so raztreseni po raznih člankih in so močno pomanjkljivi in netočni. Tako ne izvemo nič o bogati knjižnici »Slavjanske čitalnice«, ki je zgorela pri fašističnem požigu Narodnega doma, ali o knjižnici Ljudskega odra, ki je postala žrtev večkratnih fašističnih napadov na Ljudski dom. Pač pa omenja »Umana« knjižnico akademskega društva »Balkan«. To je res imelo svojo knjižnico v Narodnem domu. Dejansko sta bili to dve knjižnici, ena strokovna za društvene člane, druga za potujoče knjižnice, ki jih je društvo vzdrževalo v tržaški okolici in na bližnjem Krasu. »Umana« je verjetno to knjižnico zamenjala s knjižnico »Slavjanske čitalnice«.

Knjižnica »Ljudskega odra« je ob koncu prve svetovne vojne hranila tudi večje število nemških knjig, to so bili spomini na čas, ko so se tudi nemški delavci uveljavljali v socialističnih organizacijah. »Umana« pravi, da je prva zamisel za socialistično organizacijo prišla od nemških delavcev.

Danes obstaja že nekaka, čeprav še dokaj rudimentarna povezava med italijanskimi in slovenskimi knjižnicami v Trstu. Med 5000 obiskovalci Slovenske študijske knjižnice je tudi mnogo Italijanov, obratno pa ima italijanska »Biblioteca del Popolo«, ki je bila ustanovljena leta 1955, v enem svojih glavnih sedežev tudi slovenske knjige.

Če sem se tako široko razpisal o podatkih, ki jih objavlja »Umana«, nisem tega storil z namenom, da bi prikazal našim bralcem stvari, ki so jim bolj ali manj že znane od drugod, temveč predvsem zato, da pribijem dejstvo, da je te podatke o našem življenju na Tržaškem objavila italijanska revija. Nekaj podobnega je bilo pred več kot petdesetimi leti, namreč leta 1912, ko je izšla znana knjiga Angela Vivanteja »L'irredentismo Adriatico«, ki je vzbudila ostro reakcijo v vrstah italijanskih nacionalistov in iredentistov in je bila povod prerane nenaravne smrti samega Vivanteja. Ali bo sedanja posebna številka »Umane« imela enak odmev? Morda pa so razmere danes postale vendarle bolj zdrave, kakor so bile pred prvo svetovno vojno. Znamenje za to utegne biti nova izdaja Vivantejeve knjige in bolj umirjena in stvarna kritika, s katero je bila sprejeta. Tudi v primeru, da velja druga domneva, je izdaja posebne številke »Umane« zahtevala ne samo velike požrtvovalnosti in truda, temveč tudi zavest in prepričanje o dobri stvari in ne nazadnje borbenost in celo pripravljenost na žrtve. Zaradi tega moramo biti uredniškemu odboru »Umane« in njenim sotrudnikom hvaležni za to izdajo, hkrati pa moramo želeti, naj ne bi to delo ostalo osamljeno.

Po prvem odmevu v italijanskem nacionalističnem tisku bi smeli sklepati, da je posebna številka »Umane« izšla ob pravem času. Demokrščansko glasilo »Il Gazzettino«, kateremu gotovo nihče ne bo odrekel nacionalnega, ako ne celo nacionalističnega čuta, poroča namreč v svoji tržaški izdaji od 24. avgusta 1958 zelo obširno o »Umani« in pravi med drugim:

»Želimo, da bi bil to preludij k raztajitvi tiste mentalitete, ki še vedno vztraja na pozicijah nacionalno-političnih aspiracij in ki se — čeprav opravičljivo s stališča njenih sentimentalnih razlogov — postavlja izven vsake zgodovinske realnosti in dela v nasprotju s kulturnimi interesi mesta ter tako zadržuje razvoj in funkcije na bolj izrazito evropski ravni«.

Sedaj pa o vtisu, ki ga napravi ta številka »Umane« na slovenske bralce. Čeprav so podatki o slovenskih kulturnih ustanovah večinoma pomešani z ustreznimi podatki o italijanskih ustanovah, vendar ni nobenega znaka, da bi bili kakšni stiki med italijanskimi in slovenskimi kulturnimi ustanovami na Tržaškem ali da bi bile kake vezi med slovenskim in italijanskim kulturnim življenjem.

To izrecno poudarja tudi Giulio Cervani v članku »Smernice in razvoj kulturnega življenja«, ko pravi, da so »Slovenci, zbrani okoli utrjenih postojank (Družba Cirila in Metoda, Edinost, Sokol), organizirali svoje manjšinsko življenje kot ločeno naselje v nekem večjem mestu«. To pa je bilo, kakor vemo, tudi potrebno, da so se lahko ohranili kot narod. Za to pa so imeli tudi potrebne premise. Kajti Slovenci so imeli pri razvoju tržaškega mesta vse drugačno vlogo kakor po proglasitvi proste luke priseljeni člani raznih drugih narodnosti. Naj sledimo v tem pogledu izvajanjem Romea Colognatija v njegovem članku »Življenje in kultura manjšin«.

»Trgovske kolonije (Grkov, Črnogorcev, Srbov in Židov) in administrativne kolonije (ki so jih sestavljali predvsem uradniki avstrijske vlade,

deloma Nemci, po dobrem delu pa ponemčeni Čehi, Poljaki, Madžari in Slovenci) so potem, ko je prenehal razlog, zaradi katerega so nastale, docela izginile; elementi pa, ki so ostali, so se poitalijančili in zlili v mestno buržoazijo. Edina manjšina, ki ima pomen za tržaško občino, je slovenska. To je avtohtona manjšina, ki živi in se razvija že stoletja v mejah mesta. Okoliško prebivalstvo pritiska vedno zaradi pojava urbanizacije na mesto in ustvarja antagonizme. Ta antagonizem je v tem primeru ostrejši, ker je prebivalstvo različne narodnosti, na eni strani slovensko, na drugi italijansko.«

Vprašanje slovenske kulture na Tržaškem ima različen pomen s stališča, s katerega ga presojamo: s stališča celotnega italijanskega naroda, s slovenskega stališča ali s stališča samega mesta.

Spričo številskega razmerja med celotnim italijanskim narodom in slovenskim narodom je po Colognatijevem mnenju »logično, da je interes italijanskega naroda za slovenski svet in slovensko kulturo v skladu s pomenom, ki ga imajo Slovenci v sklopu kulturnih narodov«. Pravi pa, da se za ugotovitev te mere morata spoznavati ta svet in ta kultura.

Vivantejeva knjiga iz zadnjih let pred prvo svetovno vojno je bil prvi poskus v tem pogledu in ta se je izjalovil. Sedanja posebna številka »Umane« je drugi poskus in bi samo želeli, da bi bil uspešen.

Stališče nacionalističnih Italijanov in žal v veliki meri tudi drugih Italijanov z manjšimi častnimi izjemami je bilo, da je treba obstoj Slovencev na Tržaškem povsem zanikati ali čimbolj omalovaževati. S tega stališča si moremo razlagati mahinacije pri ljudskih štetjih in absolutni molk v italijanskem tisku o kulturnem življenju tržaških Slovencev. To zadržanje pa je bilo preračunano in namerno. Zavedali so se namreč, da bi zgubil napadalni boj proti Slovencem svojo glavno osnovo, ako bi priznavali obstoj in avtohtonost in pa razvito kulturno življenje slovenskega prebivalstva. S tem, da so z molkom prikrivali dejansko stanje, so lahko širili svojo propagando o absolutnem italijanstvu Trsta. To stališče je privedlo v dobi po prvi svetovni vojni do raznih fašističnih zakonov, s katerimi je bilo zatrto vse slovensko šolstvo in vse kulturno, gospodarsko in politično življenje tržaških Slovencev, in do ukrepa, da po štetju leta 1921 niso več zbirali podatkov o narodnosti ali materinskem jeziku.

»S slovenskega stališča,« pravi Colognati, »pa je imelo vprašanje slovenske kulture na Tržaškem poglavitni pomen. Saj je še pred osemdesetimi leti bil Trst največje mestno naselje. (Trst je štel tedaj 24.000 Slovencev, Ljubljana pa približno 18.000.) Slovenci so se še borili za ustvaritev knjižnega jezika in za dosego lastne narodne države. Ti činitelji in njihovo majhno število so jih delali bolj podjetne in delavne v njihovih duševnih prizadevanjih, tu pa tam pa preveč zahtevne in manj objektivne pri obrambi njihovih narodnih posebnosti.«

Da ni bila ta borbenost neutemeljena, izhaja iz besed, ki jih navajajo Giovanni Lepore, Fabio Todeschini in Alfredo Vernier v članku »Eno stoletje šolske dejavnosti«: »Mesto je doseglo predmestja in se je širilo (bralci naj nam ne zamerijo neprimernega izraza) po italijansko: širitev je stalna in mesto doseže zgornjo okolico in se zlije ob vsem obalnem loku, nastajajo šole in te so italijanske. Pride do asimilacije, toda na demokratičen in zakonit način.«

»Ta proces zlitja je v svoji osnovi naraven in samo danes, po zgodovinskih izkušnjah zadnjih štiridesetih let, ga moremo pravilno presojati in

ceniti njegovo vrednost. Moramo priznati, da sta prekinitev naravne spodbude kulture in civilizacije in njena nadomestitev z nasilnimi principi in metodami eden izmed glavnih vzrokov, ako ne edini vzrok sedanjega položaja in trenutne nerešljive problematike.«

Naj tem piscem v »Umani« povemo, da je asimilacija v vsakem primeru le asimilacija, pa naj bo »demokratična in zakonita«, kakršna naj bi bila v Trstu pred prvo svetovno vojno, ali nasilna kakor za časa fašizma. Nasilno asimilacijo nedvomno huje občuti zatirani narod, a »demokratična in zakonita asimilacija« je za njega še bolj nevarna. Tega so se zavedli tržaški Slovenci in od tod njihov upor in njihovo zbiranje za »utrjenimi zidovi«, da se branijo pred naskokom raznih občinskih ustanov in še bolj pred sistematičnim raznarodovalnim delovanjem društev »Pro Patria« in »Lega Nazionale«, ki ga obširno opisuje »Umana«. Nevarnost take asimilacije jim je pretila celo v socialističnih organizacijah, kjer so, kakor pravi »Umana«, vladali drugi nazori in drugi principi o narodnih manjšinah in so si zato slovenski socialisti ustvarili svoje lastne kulturne ustanove, Ljudske odre. Tržaški Slovenci so živeli svoje lastno kulturno življenje, docela ločeno od italijanskega. Ta osamljenost je šla tako daleč, da ni italijanska kultura skoroda nič ali le v prav skromni meri vplivala na kulturni razvoj tržaških Slovencev.

Čeprav so Slovenci živeli in živijo še danes v veliki meri svoje ločeno življenje, meni Colognati, da se »mora s stališča mesta in pokrajine upoštevati ta manjšina, ki je več stoletij sestavni del mestnega prebivalstva in ki je po svojih kulturnih ustanovah dala mestu celo vrsto specializiranih delavcev, malih trgovcev, poštenih uradnikov in obrtnikov, kateri so po svojih močeh prispevali k blagostanju in sijaju našega mesta. Zato se mora vprašanje Slovencev obdelati s tistim razumevanjem in spoštovanjem, ki ga mora imeti vsak meščan do svojega someščana, pa naj bo Italijan, Slovenec, Grk, Nemec ali Turek. Brez takega razumevanja in spoštovanja je vsako uspešno civilizirano sožitje nemogoče.«

Za prikaz zgodovine manjšinskih kulturnih ustanov na Tržaškem v zadnjem stoletju bi bilo po Colognatiju potrebno delo več let in tako zbran material bi kljub vsem pomanjkljivostim zahteval dva debela zvezka. Zato se je Colognati omejil na prav bežen prikaz, in še ta ni posebno posrečen, saj govori v njem v glavnem o ljubljanskem »Slovenskem društvu« in o Bleiweisu.

Slovenci v Trstu so, kakor to poudarja Colognati, edina prava etniška manjšina na Tržaškem. Italijanska publicistika in z njo celo sama »Umana« prerada spravlja to manjšino v isti koš s člani raznih drugih narodov, ki so se konec 18. in v začetku 19. stoletja naselili v Trstu. Po iniciativi Marije Terezije in Jožefa II. je iz teh priseljenih elementov nastalo močno »kozmopolitično« prebivalstvo, ki se je »znašlo pod skupnim imenovalcem italijanstva« in tako ustvarilo jedro tržaškega meščanstva. To je po jeziku in kulturi italijansko, po izvoru pa »kozmopolitično«.

Podobno misel srečamo tudi v drugi italijanski publikaciji, ki je izšla istočasno s posebno številko »Umane«, namreč v obsežni antologiji »Tržaški pesniki in pisatelji« (»Poeti e narratori triestini«), ki jo je izdal Circolo della cultura e delle arti (Trst 1958, str. 442) in ki ji je daljši uvod napisal Bruno Maier. Namen knjige je, prikazati kompleksno dušo Trsta v njeni pravi luči in pokazati prispevek Trsta k italijanski literaturi. Povod za izdajo pa je stanje, ki je nastalo po drugi svetovni vojni. Tako beremo na knjižnem

ovoju: »Tržaška drama, ki je drama italijanstva na vzhodni obali Jadrana, ni še zaključena. Še vedno obstaja nevarnost, da ugasne še to zadnje italijansko središče«.

Maierjev uvod pa se pričenja s citati iz Scipia Slataperja. Sploh se opaža, da preveja Slataperjev duh vso antologijo in da so sledovi njegovega dela in njegovih misli razsejani tudi po raznih člankih in prikazih v posebni številki »Umane«.

Citat, ki je iz leta 1912, se glasi: »Trst je kraj prehoda — geografskega, zgodovinskega, kulturnega in trgovinskega — to je mesto boja. Vsaka stvar v Trstu je dvojna ali trojna, začenši pri flori in zaključivši pri etničnosti.«

Že tri leta prej je Slataper zaslutil možnost posebne »tržaške književnosti«, ki naj bi »izražala vse krčevito in tesnobno življenje Trsta«. Sam je s svojo neprekosljivo knjigo »Il mio Carso« pokazal pot do te vrste literature. Drugi predhodnik te literature je Italo Svevo. V prvem se je pretakala slovenska, v drugem pa nemška kri. Po mnenju literarnega kritika Piera Pancrazija v reviji »Scrittori d'oggi« se danes lahko govori o posebni tržaški literaturi, »vsem tržaškim pisateljem pa je skupno, da so mešanega jezika, mešane kulture in čestokrat tudi mešane krvi«.

Antologija je izbrala dela šestnajstih še živečih pesnikov in pisateljev, ki so si že pridobili javno priznanje in sloves.

Ne čutim se poklicanega, da bi se izrazil o literarni vrednosti in pomembnosti objavljenih del. Pač pa sem pri prebiranju teh del spet občutil potrebo, da bi kdo od naše strani nadrobneje proučeval to literaturo in odkrival elemente našega življa v njih. Začel bi lahko pri Slataperju, kjer bi bila žetev najbogatejša, in končal pri Antoniu Quarantotti Gambiniju, da omenim enega od najmlajših.

Kot človek, ki se bolj ukvarja s številkami, pa sem pri listanju antologije postal pozoren na drugo plat tržaške književnosti. Od šestnajstih avtorjev jih je le pet iz sedanjega stoletja (za tri pisateljice, med katerimi je tudi Aurelia Gruber-Benco, knjiga ne navaja letnice rojstva). Vsi drugi so iz prejšnjega stoletja. Dva, Virgilio Giotti in Umberto Saba, sta umrla med tiskanjem knjige, tretji, Giulio Caprin, pa jima je sledil meseca avgusta letos.

Bojazen, izražena na ovoju knjige, ni torej povsem neutemeljena. Saj se lahko pripeti s to tržaško književnostjo podobno kakor s floro, ki jo omenja citat iz Slataperja. Ko je Trst izgubil kraško in planinsko floro, ji je postavil najlepši spomenik v tržaškem muzeju. Ali naj bi bila antologija tudi tak spomenik? Gotovo niso izdajatelji imeli takega namena, temveč so z antologijo hoteli samo pokazati pot k nadaljnjemu razvoju.

Kot zaključek naj tu ponovim ugotovitev, ki sem jo že pred časom omenil na drugem mestu, da smemo namreč tudi Slovenci že govoriti o svoji tržaški književnosti. Pesnike in pisatelje s tržaškega ozemlja smo imeli že prej. Prava tržaška slovenska književnost pa se je, kakor kaže, začela šele po drugi svetovni vojni z deli Borisa Pahorja in Alojzija Rebule. Morda ni zgolj slučaj posebno zanimanje, ki ga kaže eden od teh dveh za začetnika italijanske tržaške književnosti, Scipia Slataperja. Tudi to je morda znak, da so se razmere spremenile in da je, kakor kaže, že nastopil čas, če že ne za skupno, pa vsaj za vzporedno kulturno delovanje Slovencev in Italijanov na Tržaškem.

Lavo Čermelj